

ЕКІНШІ КІТАП

АЛҒАШҚЫ СЫНАҚ

Сәли атам бізді Тәңіртаудың бауырынан, Мыңбұлақтан кәшіріп әкелуін әкелді. Қош. Қартайғанда тау асып, тас басып, есек арбамен жиен қызын үш баласымен кәшіріп әкелу оңай емес. Онысы ерлік. Бауырмалдық. Қысылғанда қол ұшын берген мейірбандық, имандылық.

Мұнысына сөз жетпейді. Мұндай жақсылықтың атын таппай әуре болдым.

Бірақ тұтас бір үй кімнің қолына сыяды. Дайын тұрған бос үй жоқ.

Сөйтсе, Айша нағашыларымен, Зибамең, Зибаның әскерден аман-есен қайтқан күйеуі Мырзагелдімен ақылдасқанда тапқан шешім: біз Бектәбеде, нағашыларымыздың қасында қалмайды екенбіз. Сонау Бурылтаудың астында, Аса әзенінің бойында Молотов дейтін колхоз бар екен, сол колхозда он жылдық мектеп бар екен. Оның интернаты бар екен. Мырзагелді жездеміз сол интернаттың бастығы болып бекіпті.

Айша болса, Зиба сіңлісіне қарайласады, сол үйдің отымен кіріп, күлімен шығады. Мен болсам, бір жағынан мектепте оқып, интернаттан тамақтанамын. Жездемің малын бағамын. Құрмаш Сәли нағашымның қолында қалады. Батырхан бізбен бірге болады.

Біздің әмір осындай бір беймәлімдеу арнаға түсті де, бәтен ел, кәрмеген жерге кете бардық.

Біздің алдымызда, өткен қыстың ішінде бұл жаққа қарашай, балқар, шешен, ұңғыш дейтін халықтарды зорлап кәшіріп әкелген екен. Біз олардан да озып кеттік. Өз еркімізбен елден кетіп, жел айдаған қаңбақтай аунақшып жүрміз. Тоқтаған сайымыз – Молотов колхозы.

Мырзагелді жездем мектептің директорына айтып мені бірден жетінші класқа отырғызды. Алтыншы оқуым керек қой. Неге керек болғанын білмеймін, жездем мені жата кеп мақтады.

– Алғыр болғанда түрі жаман, – деді мектеп директоры Досмырза дейтін егде тартқан, бармақ мұртты кісіге. Оныншы класқа қазір кәшірсең – қазір үлгереді.

Директор маған кәзілдірігін түзетіп қарап:

– Апыр-ай, ә, – деді. Мен ыңғайсызданып:

– И - ә - ә, – деппін.

Онымды директор жездемің сәзін қостағаны деп түсінбесе неғылсын. Менің «и - ә - ә» дегенім «әтірік» дегенім еді ғой. Директор қалай түсінгенін әзі біледі, бірақ маған:

– Абылайды білесің бе? – деді. Сөйтсем, әзі тарихтан сабақ береді екен ғой. Жездем шар-шар ете қалды:

– Оу, Досеке, программада қазақ тарихы жоқ қой. Абылайды оқытпаса қайдан білсін?!

– Білемін, – дедім мен саспай.

Досмырза мырс етті. Жездемнің кәзі шарасынан шығып кете жаздады.

– Білсең, айта ғойшы, – деді директор.

– Абылай – Бәгембай батырдың жолдасы.

Директор мен жездем бір-біріне қарап мелшиді де қалды. Содан соң директор:

– Оны қайдан білесің, шырағым? Мектепте оқытқан жоқ қой, – деді.

Мен әкем Мұртаза бар кезде, қысқы кеште, біздің үйге кісілер жиналатынын, Жұмабай дейтін мұғалім Бәгембай батыр туралы жыр оқитынын айтып бердім. Дап-дардай үлкен кісілер сонда сақалдарына кәз жастары тамшылап жылап отыратын. Неге жылайтынын мен қайдан білейін? Ол кезде мен бес жасар баламын. Мектепке бармаймын. Кейін Жұмабай мұғалім әскерге кетті. Ешкім қисса оқымайтын болды. Абылайдың хан екенін білмеймін. Бәгембай, Бәгембай дегенде ара-арасында Абылай естіліп қалады. Содан Бәгембайдың жақыны екен деп жүрмін ғой.

Директор мені сөзге келмей жетінші класқа отырғызды. Сәйтіп, бір класс аттап кеттім.

Бірақ соным бекер-ақ болған екен...

Содан бері еңбек етпей тапқан мал бойыма сіңген емес. Арам ас сияқты, құсып тастаймын. Ал кейбіреулерге майдай жағады. Сонда Құдайдың кәзі мені ғана кәреді де, аналарды байқамай ма?

Ондайда Айша айтады:

– Құдайдың, құдіретімен таласпа, – дейді.

– Тағы не білесің? – деді Досмырза ағай.

– Махамбетті білемін, – дедім.

– Айтшы, кәне.

– Ау, қызғыш құс, қызғыш құс,

Қол қорыған сен едің.

Ел қорыған мен едім.

Сен де айырылдың кәліңнен,

Мен де айырылдым елімнен.

Сені кәлден айырған

Лашын құстың тепкіні.

Мені елден айырған

Тасбет иттің... е - е, жо - жоқ,

Хан Жәңгірдің екпіні.

Бүлдіріп алдым. Атаңа нәлет. Тасбет қайдан киліге кетті?! Бұған директор таң қалғандай аңтарылып қалды. Бірақ жездем Махамбетті біле бермейтін болуы керек, менің «бүлдіріп» алғанымды сезген жоқ-ау деймін. Әйтеуір сампылдап:

– Әне, Досеке, ағып тұр ғой, ағып тұр, – деп мұрты аспанға шаншылып, аппақ тістері аксия күлді. Директор ойланып тұр.

– Бәрі дұрыс, – деді.

– Е, бәсе, – деп жездем елпең ете түсті.

– Бірақ, – деп директор маған қарады. – Тасбетің кім? Бәтіңкемнің тұмсығымен жер сызғылап, мұрнымды бір тартып қойып, тұқшиып төмен қарап қалдым.

– Бригадир, – дедім Тасбет естіп қоятындай сыбырлап.

– А - а, – деді директор. Аңғарымпаз кісі екен, түсіне қойды. Басымнан сипап:

– Қорлығы әткен екен ғой, – деді. Кәзімнен жас ыршып-ыршып кетті. Директор мені сөзге келмей жетінші класқа отырғызды. Алтыншы класты аттап кеттім.

Бірақ соным бекер болған екен...

ШОЛАҚТАУДЫҢ ШОЙЫН ЖОЛЫ

Шойын жолды бойлап жүріп келемін. Шпалдарына адымым жетпейді. Бірақ шпал басып жүргім келеді. Адымым жетпейді.

Кере түсемін. Шатым жыртыла жаздайды. Шпалдан аттап жүрсең - шаршайсың. Ал аттамай шпалдың өзін бассаң – жайлы. Бірақ оған адымым қысқа. Айша болса, аяғы ұзын, адымы жетер еді. Айша алыста. Мен жалғыз. Анасы лағынан, лағы анасынан айырылған киік сияқтымыз. Мен ұдайы оның соңынан ілесіп жүрер едім. Мыңбұлақта. Сон - о - о - оу Мыңбұлақта. Қыста қалың қар кешіп, түнделетіп, колхоздың маясынан шәп ұрлағанда. Бірақ неге ұрлағанда? Ол шәпті шабысып, арбамен тасып, маяға жиысқан үлесім бар емес пе? Айша да сөйткен. Таң азаннан қара кешке дейін. Ендеше несі ұрлық? Үш ешкіміз аш. Шәп бермесең әзіңді жеп қоймақшы. Кәздері шақшиып, сақалдары да ұзарып кетті. Селтең-селтең етеді.

Құдекеңде қызық. Ешкінің текесі мейлі, сақалды бола берсін. Ал енді шыбышқа, тушаға не жоқ? Сақалы несі? Ұрғашыға сақал жараса ма екен? Осы жерден бір қате кеткен. Құдекең де қызық.

Әне, сол ұялмастан сақалдары сапсиган үш ешкіге түнделетіп, қарға омбылап батып кетіп, шәп тасимыз. Сонда Айшаның адымы ұзын, менікі қысқа. Қарда кәп із қалдырмау үшін Айшаның ізімен жүруім керек. Аяғым жетпейді. Жеткізуге тырысамын. Ә дегенде – ақ ақтер, кәктер боламын. Сонда Айша: «Мұртаза марқұмға бойың тартқанша ойың тартсашы», –деп қоюшы еді артына бұрылып.

Мұртаза ойлы болып не бітірген? Қараптан қарап жүріп сотталып кеткені ме? Ұрлық қылмаса, кісі әлтірмесе, әкіметті боқтамаса. Неге сотталады? «Халық жауы» дейді. Бір адаммен, екі адаммен жауласарсың. Ал тұтас халықпен қалай жауласуға болады? Айтпай ма осылай деп сотта. Ойлы болса. Ойы тасып бара жатса. Енді не болдық? Түн ішінде қалың қарға омбылап шәп ұрлаймыз. Мұртаза болса әстер ме едік?

Наурыздың дымқыл таңы. Аспан дымқыл, жер дымқыл, ауыздан бу бұрқырайды. Айнала – ойдым-ойдым су. Шпалдардың арасы да су. Кешегі тасқын топанның қайтқан түрі.

Кеше Аса тасыды ғой. Интернат пен мектептің арасындағы әзекті су алып кетіп, кеңірдектен жүзіп жүрдік қой.

Жайшылықта моп-момақан Аса қалай тасиды, ә. Жарқабақтан асып кетті ғой.

Мен қазір мына қара май сасыған шпалдардан аттап келе жатып ойлаймын, мұншама телегей қайдан шықты деп. Сәйтсем, біздің Тәңіртаудың күші екен ғой. Өзі алыста. Тым алыста. Мына Бурылтау тасалап тұр. Кәрінбейді. Бір кәрінсе ғой шіркін! Сағындым ғой, Тәңіртау!

Бірақ кешегі тасқын сенің маған жіберген сәлемің шығар. Басындағы қалың қар еріген ғой. «Алтынкүрек» желі соғып еріткен ғой. Сол қар суы Ақсай мен Кәксайды, Күркіреусуды тасытып, Теріске келіп құйған. Теріс Асаға құяды. Содан кім тасыды – Аса тасыды! Еңбектің бәрі Тәңіртауда, Ақсай мен Кәксайда, Терісте. Кім тасыды – Аса тасыды! Атағы Асада қалды.

Сол Аса қазір жынын алдырған бақсыдай басылып, мына теміржолдың сол жағын бойлап, жарысып келе жатыр. Теміржол тіп-тік, тұп-тура, ал Аса болса ирелеңдейді. Бүлкілдеп жатқан боз-ботана сұр айдаһар сияқты.

Кешегі тасқыннан кейінгі мына бозала таңда, мына темір жол бойында менен басқа бір жан жоқ. Жалғыз әзім. Бәрін топан су жұтып қойған сияқты. Қыстың суығын қимайтын қарлыққан қарғалар ғана қалбаңдайды. Оңтүстікте – Бурылтау, солтүстікте-жаныстардың ауылы Қаракөмер қарауытады. Арт жақта – Молотов ауылы. Алдым – болжаусыз буалдыр. Қарайған зат жоқ. Қос рельс жарысып барып-барып, бұлдырап кәзден таса болады.

Діттеген жеріңе жету үшін алдында бір нысана тұрса... не тау, не шоқы, не шоқтал. Мына жолда түк жоқ. Белгісіз, түпсіз тұңғыыққа кетіп барамын, сүңгіп барамын. Қос рельс сүйреп барады. Пойыз да жоқ. Не алдымнан шықпайды. Не артымнан қуып жетпейді. Пойыз жүрмесе шойын жолдың керегі не? Жалғыз әзім. Күллі тірі жанды кешегі топан су жұтып жіберіп, жер бетінде қарлыққан бес-алты қарға, жалғыз мен ғана қалған сияқтымын.

Кешегі топан сумен Құдірет жер бетін былғаныштан тазартып, су жаңа, тап-таза, бейкүнә тіршілікті қайта бастар болса, жалғыз менен басталады ғой. Неден бастаймын?

Неден бастайтынымды Кәк Тәңір біледі деп аспанға қарадым. Аспанда кілегей бұлт қаптап алыпты. Кіржиіп тұр. Аспан кіржиіп, кірлеп тұрғанда жаңа дүниені жасауға болмайды. Жаман ырым. Аспан жас баланың жанарындай жәудіресін. Тазарсын.

Осылай деп келе жатқанымда алдымнан ойпаң-әзек шыға келді. Ойпаң толы қаптаған адам. Жақындап барсам, пойыз жолдың көпірін су шайып кетіпті. Құжынаған адамдар күрек, қайла, кетпен сермеп, зембілмен топырақ, тас тасып, «Жаңа әмірді», «Жаңа тіршілікті» менен бұрын бастап жіберіпті.

Шпалдан шығып, сайға түстім. Түспесем болмайды. Басқа жол жоқ. Темір жол үзіліп қалды.

Қарбалас жұмыстағы адамдардың көбі мені байқай да қойған жоқ. Байқамағаны да жақсы. Байқатпай өтіп кетсем де болар еді. Жанасқым келмейді. Түрлері біртүрлі.

Ай, болмады. Әзектің арғы бетіне жете бергенімде, шетте талтайып тұрған бір дәу мені өзіне айқайлап шақырып алды.

– Неге сәлем бермейсің? – деп қыспақтады.

– Өкеңнің аты кім? – деді. Айттым.

– Өзіңнің атың кім? – деді. Айттым.

– Қайда барасың?

Шалбарымның қалтасынан бүктеулі қағазды алып ұсындым. Артынан оным бекер болды ма деп қалдым. Дәу қағаздағы жазуды дауыстап оқып тұр.

«Жұма стансасы. Тура түбінде, теміржолдың оң жақ бетінде – Жұма ауылы. Кәкше көз Рысбай Жаманқұловқа».

Дәу: «Ы - ы» деп қойып хаттың бүктеуін аша бастады. Біреудің хатын оқуға болмайды ғой. Бірақ «оқыма» деп қайтіп айтамын? Тағы да дауыстады:

«Аса құрметті, алтыннан ардақты, күмістен салмақты Рысбай ағамыз. Қалай аман-есен, сау-саламат жүріп жатырсыздар ма? Кенжекүл жеңешем күйлі-қуатты ма? Осы хатты ұсынушы Барсхан Мұртазаев – Зибаның әпкесі Айшаның баласы. Менің қолымда, интернатта жатып оқиды. Сенімді. Осы күзде қолыңызға қойған кәк сиырды беріп жіберіңіз. Зибаға сүт керек болып тұр. Кеселі жаман. Кәріскенше күн жақсы. Сәлем жолдаушы туысқаның Мырзагелді Қалибеков. 25 март, 1945 жыл». Дәу хатты оқып болып, қайтадан бүктеп өзіме ұсынды. Ұсынып тұрып басымнан аяғыма дейін бажайлап қайта қарап шықты. Мен де қарадым. Галифе шалбары, сұр кителі бар. Он қолының орнында – қара қайыс қолғап кигізіп қойған протез. Сонда ойладым: біздің Мыңбұлақтағы Шолақ Сияқұлға неге осындай протез қол жасап бермеген деп. Сөйтсем, оныкі тұқылсыз қол екен ғой. Протез ілетін жер жоқ. Галифе шалбарлы дәу, сірә, байқаймын: бастық. Ал мен бастық атаулыдан қорқақ болып қалған адаммын. «Бірдеңе деп, бөле салар ма екен», – деп тағы қорқып тұрмын. Ойлағанымдай дәу тәменде жүрген біреуді:

– Әй, Бақтай, бері кел, – деп шақырды.

Бақтай – аузы салпыйыңқыраған, қыли кәз біреу екен.

– Иә, Дәке, ләппай, – деп жетіп келді.

– Әй, Бақтай, мынаған бәс тігісесің бе, – деп галифе шалбарлы шалақ Мырзагелді жездемнің хатын салпы ауыз сарыға ұсынды. – Қалай ойлайсың, мына бала сиырды алып қайта ма, жоқ, бос қайта ма?

Бақтай хатты ежіктеп, екі қайтара оқып шықты да, сонда барып мәніне әрең түсініп, маған бір қарады:

– Қайдам, берсе беріп қалар, туысқаны ғой, – деді.

– Мен білсем, бермейді, – деді галифе шалбарлы шалақ.

– Е, сиыр Мырзагелдінікі болса, неге бермейді?

– Бермейді!

– Береді!

Ерегіс қыза түсті де, ақыры «кім ұтылса – бір жарты қойсын», – деген келісіммен қол алысты.

Галифелі дәу сол қолын берді. Оң қолы протез ғой. Содан соң, дәу маған Мырзагелдінің хатын ұстатты да:

– Ал, бала, қайқай, енді сенің жолыңды күтеміз, – деді.

– Ағатай, Жұма ауылы әлі алыс па? – деп сұрадым дәуден аман-есен құтылғанымға ішімнен қуанып.

Дәу аспанға қарады. Жұма ауылы аспанда емес қой. Сәйтсем, күнге қарағаны екен. Күн – шаңқай түс шамасы.

– Күн бесінге таяғанда жетерсің, – деді дәу. – Тезірек қайт. Кәрдің ғой. Бәстестік. Енді сенің жолыңды күтіп отырамыз.

Қасапшыға мал қайғы, қара ешкіге жан қайғы.

Сайдың арғы бетіне әтіп, рельс жолға қайта түстім. Әлгінің «бесін» дегені кәңілімді қобалжытып кетті. Таңертең үйден шығып, Жұмаға бесінде жетсем, енді қайтарда Жұмадан Молотовқа қашан жетпекшімін?

Кенет шпалдан–шпалға секіріп, жүгіре жәнелдім. Қайтар жол қиын. Асықпасам қи - ы -ын. Шпалдан-шпалға мен секіріп келе жатырмын ба десем, кәзім түсіп кетіп еді, Бурылтау да секендейді. Мен тоқтап едім, Бурылтау да тұра қалды.

Әй, Бурылтау, мені мазақтамасаңшы, мен сенің неңді алдым? Бауырыңда анам Айша, әпкем Зибә туып еді. Олар саған еркелеп, тарғыл тастарында секіріп әсіп еді. Мені жатырқағаның ба, немене... Әзің болсаң менің Тәңіртауымды тасалап тұрсың. Тәңіртаудың басын бір кәрсем шаршамас едім. Жұмадан Молотовқа қалай жетемін деп уайым жемес едім. Әлгі бір қолы жоқ дәуден де қорықпас едім. О, Тәңіртау! Күдіретім менің! Отаным менің! Бір кәрінбедің ғой... Шпалдан-шпалға секіремін. Бурылтау да секеңдейді. Менімен жарысып келе жатқан сияқты. Осы шойын жол Шолақтау деген жерге дейін барады дейді. Мен кәрген емеспін. Алтынды күрекпен күреп алады дейді. Мен әлі кәрген жоқпын...

Сол Шолақтауға әтіп кетсем қайтеді? Алтынды күрекпен күреп алады деседі. Маған кәп алтын не керек, бір уыс болса болды ғой. Бектәбеде қалған Айшаға апарып берер едім. Айшаның жыртық кәйлегі жаңарар еді. Айшаға жамаулы кәйлек кигізіп қойған қандай антұрған заман?! Атаңа нәлет, қандай топас, кәрсөқыр итсің?! Айшаға жамаулы кәйлек ки - гі - зі - і - іп!

Кіжінгенім сонша, келесі шпалға аяғым дәл түспей, бәтіңкемнің тұмсығы шпалдың жақтауына тіреліп, етбетімнен құладым. Оңбай құладым. Мырзагелдінің хатын уыстап жұмып алған жұдырығым жазылып кетіп, хат мыжылып, қара майға былғанды. Оң қолымның шынтағына қиыршық құм жабысып, терісі сыдырылып, қанталап қалыпты. Оң жақ жамбасыммен құлағанмын ғой, шалбарым да қара май.

Өмір деген атана нәлет қисық жолда бір сәт кәзіне қарап жүрмесең, кәрген күнін осы. Шолақтаудың алтынында нем бар еді? Айдалада алтыны шашылып жатқан ол қандай жер? Бекер шығар. Бірақ бекер болса, мына шойын жолды Шолақтауға дейін неге салған? Әзі қақаған соғыстың кезі болса... Темір жол салып, шығынданып несі бар?

Әй, осы алтыны бары рас та шығар, темір жолдың қос рельсі жоғалып кеткен жерге дейін кәз салсам, алдымнан алтынның буы сияқты жалқын сары бір шұғыла елес береді. Алтынның буы ағып жатыр. Телегей теңіз ағып жатыр. Сағым шығар дедім. Мұнша теңіздің бәрі алтын болса, адамдар тұншығып әлмей ме...

Енді шпалдан шпалға секіргенді қойып, сылти басып келе жатқанымда, алдымнан бір үйшік кәрінді. Қауыншының шалашындай. Жақындап келсем, бір тақтайға «Жұма стансасы» деп жазып қойыпты.

Шалаштың жанына барып, ішіне үңіліп едім, әлі екені белгісіз, тірі екені белгісіз біреу серейіп жатыр екен. Егер бұл Жұма стансасы екені рас болса, шойын жолдың оң қол жағында Жұма ауылы болуға тиіс қой. Маған Мырзагелді жездем солай түсіндірген.

Оң қол жаққа қарасам – жал-жал болып жатқан жалаңаш құм. Әліп қалған түйелер сияқты. Бірақ ауыл кәрінбейді. Ел жоқ!

Мына шалашта жатқан адамнан сұрасам ба екен. Әлі екені белгісіз, тірі екені белгісіз. Жатысы жаман. Сау адам да осылай жата ма? Ұйықтап жатса, оятып алып, езім бәлеге қалмайын. «Ұйықтап жатқан жолбарыстың құйрығын баспа» деген Айша. Айша айтса, тегін айтпайды.

Осылай бір әрі-сәрі болып тұрғанымда, құм жаққа тағы да кәзім түсіп кетіп еді, әркеш-әркеш құмның арасынан ілмиіп түгін кәрінгендей болды. «Рас па?» – деп кәзімді уқалап,

тағы қарадым. Түтін! Әлгі Жұма ауылы сол ғой. Қуанып кеттім. Бірақ үйлері қайда? Ауыл болған соң, үйлері болмай ма екен? Ол ауыл да мынандай шалаштардан құралған ба?

Жолдан шығып, ілмиген арық түтінді нысанаға алып, тартып отырдым. Қатқыл шпалдарға, шағыл тасқа үйренген аяғым, сусыма құмға сүңгіп кетіп, былқ ете қалды. Ұйыққа батқандай аяғым ауырлады. Әрмелеп құм тәбеге де шықтым. Былтырғыдан қалған жалғыз түп адыраспан балағынан кектеп келе жатыр екен.

Айналасын құм тәбелер қоршаған ойпанда жадау-жадағай бес-алты үй кәрінді. Әр үйдің артында қамыспен, шеңгелмен қоршаған ашық қоралары бар. «Кәк сиыр қай қорада екен?» – деймін ішімнен. Кәк сиыр кәрінсе, сол үйді тұспалдап бармақшымын ғой. Мырзагелді жездемнің туысқаны Рысбайдың үйі сол болады да.

Кәк сиыр кәрінбеді. Сойып жеп қойған ба? Әлде жайылымға кеткен бе? Бірақ айнала тәңіректе жайылып жүрген мал кәрінбейді. Құмға сіңіп кетпесе. Құм ыңырсып жатыр.

Бұл не тұрыс? Күн болса еңкейіп барады. Мен кәк сиырды жетектеп Молотовқа жеткенше түн болады. Жолда бұзылған кәпірді жәндеп жатқандардың түрі әлгіндей. Түстері суықтау. «Сенің қайтқаныңды күтеміз», – деп қалды. Бәстескен болды. Онысы несі екен? Сиырды тартып алып жүрмес пе екен?

Әзі бес-алты үй. Бірін бірі білетін шығар. Рысбайдың үйі қайсы десем, айтатын шығар.

Тәбеден сырғанап тәмен түстім. Алдымнан иттер шығып бәле бола ма десем, итері сәлемдесуді білмей ме, үрген де жоқ.

Жақындай беріп, байқадым: орта тұстағы үйдің күңгей жағында, үш-тәрт адам күншуақтап отыр екен.

Кәктен салбырап түскендей болсам керек, бәрі маған сұқтана қарап қалыпты. Әндері аш бит сорғандай жүдеу. Киім – бастары да мәз емес. Біреу тіпті тері шалбардың жүнін сыртына қарата киіп алыпты. Бір кемпір кәзін сығырайтып, ескі кәйлектің битін қарап отыр.

Дауыстап тұрып-ақ сәлемдестім. Дауыстап сәлем бергенімді ерсі кәргендей ежірейісе қалды. Қайдан білейін? Айша айтқан: кісімен сәлемдескенде жамандар құсап үнінді кәтіңнің астынан шығармай, басыңды кәтеріп, жәндеп амандас, – деп.

Тері шалбардың жүнін сыртына қарата киген сіліңгір қара (Мырзагелді жездеме ұқсай ма), бірдеңені сезгендей:

– Шаруанды айт. Қайдан жүрсің? – деді салған жерден.

Сәлем жоқ, ай-шай жоқ. Мені күнде кәріп жүргендей.

Сәлеміне қарай жауабы. Үндеместен қолына Мырзагелді жездемнің хатын ұстата салдым.

Әуелі хаттың сиқына кәз салды. Мыж-мыж, май-май ғой. Дегенмен оған керегі жазуы ғой, хатты оқи бастады. Қайталап оқыды. Басқалар оның аузын аңдып отыр. Тері

шалбарлы шын қырсық екен, Мырзагелді жездемнің хатымен кәтін сүрткендей ишара жасап, жанындағы қоқысқа тастай салды.

«Кәрдін бе?» – дегендей маған ежірейе қалды. Мұндай қорлыққа шыдай алмай, боқтағым келіп тұрды да, дегенмен бір ауыз сөзін естігім келіп:

– Рысбай сенсің бе? – дедім. Әдейі «сен» деп.

– Менмін, твою мать! – деді.

– Мені Мырзагелді жіберді, не деп айтып барайын?

– Кәк сиырды қыстай мен бағып шығамын. Қанша шығын шығарып. Енді туайын деп тұрғанда, соның кәтіне сағат сайын қарап, қашан туар екен деп отырғанда, шиеттей балашаға, мына кемпір-шал, аузымыз аққа қашан тиер екен деп отырғанда... А? Сені соншама жерден сандалтып, сиырға жұмсаған дәл Мырзагелдінің әкесінің аузын!.. Соның жұмсағанына құлақ кесті құлдай болып жүре берген дәл сенің бас терінді!.. Дәл осыны айнытпай айтып бар!

О баста әзім боқтағым келіп аузым қышып еді, енді кезегі келгенде, аузыма сөз түссеші. Ызаға булығып не айтарымды білмей, мелшиіп тұрып-тұрып:

– О, бля! – дедім. Бар бітіргенім сол болды.

Бұрылдым да жүре бердім.

Шойын жолға қайта шығып, күншығысқа қарай беталып тұрып, артыма бұрылып қарап едім, күн намаздыгерге таяп қалған сияқты көрінді. Екі әкпемді қолыма алып, шпалдан шпалға секіріп, секеңдеп келемін. Үнім бітіп, тамағым кеуіп, тілім тандайыма жабысып қалды. Әлгі тері шалбарды теріс киген дуайпат тым болмаса, бір жұтым су да бермеді-ау.

Не керек, Күн ұясына қонуға қамшы сабындай қалғанда су жұлып кеткен кәпірге де жеттім-ау.

Адамдар әлі қыбыр-қыбыр жұмыс істеп жатыр. Кәпірді тез қалпына келтіру өте қажет шығар. Өйтпесе, осы уақытқа дейін тынбайтын неткен жұмыс.

Протез қолды дәу уәдесінде тұрды. Мені зарыға күтіп отырғандай, тіпті Құдайдан тілеуімді тілеп, сағынып қалғандай пейіл танытты. Жетегімде сиыр жоқ екенін көре тұра:

– Не болды? – деді.

Мен осылай да осылай дедім.

Дәу:

– Бақтай, уа Бақтай! – деп бар даусымен барқырап қоя берді.

Бақтай келді.

– Мен жеңдім! – деді Дәу. – Бала құр қол қайтты.

– Сүйінші сұрайсың ба?

– Әкел поллитр!

Бақтай вагон – үйшікке қарай кетті.

Мен жүрейін деп едім, Дәу гүрр етті:

– Әй, бала, тоқта. Әзің әлейін деп қалыпсың ғой. Әлгі найсап нәр татырмаған сияқты ғой. Бақтай келсін, ауқаттанып ал. Барған соң Мырзагелді жездең сенің басыңнан сипай қоймас. Сиырсыз қайтқаның да оңды болды. Біз сойып жеп қоятын едік. Жездеңе сол сауап болар еді.

Бақтай келді. Дәу жұмысшылардың бәрін шақырды. Әздері арақ ішті. Мені балыққа тойдырды.

– Кешегі тасқыннан кейін қайранда қалған балық, – деді Дәу менің қомағайлана жегеніме қарап. – Абайла, тамағыңа қылқан кетіп қалмасын.

«Поллитрлер» бірінен соң бірі кетіп жатты. Мен қайтайын десем, Дәу жібермейді.

– Інішек, әлі-ақ адам боласың, – деді мені мойнымнан құшақтап. – Шолақтау деген зор қала болады. Оның қасында Мәскеу далада қалады. Сонда сен кел Шолақтауға...

Дәу адамның мас болғаны қызық. Кәңілі тез босағыш. Кәзі жасаурап:

– Мен де сендей жездемнің қолында жүріп оқып едім, атаңа нәлет соғыс...

Артынша әнге басты:

Аха - хау, сұр - желгенше,

Ха - хау, сұр - желгенше,

Хош боп тұр, хош есен бол

Кәз кәргенше - а - а - ай.

– Ағатай, мен қайтайын, түн боп кетті, – деймін жалынып.

– Кетпейсің, осында қонасың. Жұмысшы боласың. Қой сол Мырзагелдіні... Егер ол ұрысса, маған кел. Мені Шолақтаудан табасың. Протез қолды Дәу аға десең бәрі таниды! Кел!

Қапсыра құшақтап, бауырына басты.

– Ал, айда! Бар енді! Бар деймін! – деп ұрысты.

Зыта жәнелдім.

Қараңғы түнде шпалдан шпалға дәл секіре алмай кібіртіктеп қаламын. Мырзагелді жездеме не деп барамын? Рысбай туысқанының айтқанын дәлме-дәл, сәзбе-сәз айтамын ба, неғыламын?

Шпалдан шпалға секеңдеп келемін. Бурылтау секеңдемейді, қарауытады. Оның орнына Бурылтаудың тәбесінен тәнген жартыкеш Ай менімен жарысып келеді.

Әкесіз жетімге, қасында Айшасы жоқ жалғыз оғланға жар болғысы келді ме, кім білсін, сол жартыкеш Ай, менің жарым-жарты кәңілімдей жартыкеш Ай, маған жол көрсетіп, ілестірді де отырды.

Протез қолды Дәуді қайтып көре алмадым. Бірақ Шолақтау қаласы кейін Қаратау қаласы атанғанда талай рет бардым. «Қара маржан» деген романды сонда жаздым. Дәу кәкемді көрмедім. Тірі жүрсе Құдай саулығын берсін, о дүниелік болса Құдай иманын салауат қылсын...

Құлағымның сырғалығы шым ете қалды. Шошып кетіп, жалт қарасам директордың әзі екен. Ұрады-ау деп қорқып едім, жүзі жылы екен. Күлімсірейді. Күлімсірегенде мұрнының астындағы бармақтай мұрт жайы - ы - лы - ы - ып бара жатты.

Партаның астына тығып оқып отырған кітабымды суырып алды. Жасырып үлгермедім.

Дауыстап:

– «Қазына аралы», – деді.

Бүкіл класс естіді.

Асан жынды:

– Ол оңбаған! Сабақ оқымай, ылғи да бөтен кітап оқып отырады, – деп айқайлады. Директор оны құптамай:

– Жап аузыңды! – деді.

Кітапты ұстаған қалпы:

– Менің кабинетіме кел, – деді де кластан шығып кетті. Басыма түрлі ой келді. Интернаттан шығарып жіберсе қайтемін дедім. Шығара қоймас. Мырзагелді жездем бар ғой, шығарта қоймас дедім. Бұл уайым менімен бірге жаралған. Әкем «халық жауы» болып кеткелі бері осы. Не болса – сол уайым.

Бармасқа лаж жоқ. Бір-бір басып, аяқты басқан сайын түрлі уайым араласып, директордың кабинетіне де жеттім-ау.

Кабинеттің есігін болар-болмас, саусағым тиер-тимес тықылдатамын. Сонда да есітіп қойды:

– Кір, – деді директор. Басым салбырап тұрса керек.

– Көтер басыңды, – деді.

Директорымыздың аты-жөні Досмырза Нұрпейісов. Аласа бойлы, ашаң жүзді, қартандау кісі еді.

– Сабақ үстінде кәркем кітап оқығанды қой. Ал сабақтан бос уақытта қанша оқысаң да өз еркің.

– Мақұл, ағай...

– Сен Мұхтар Әуезов деген жазушыны білесің бе?

– Білемін.

– Қандай шығармаларын оқыдың?

– Ы - ы - ы, «Таңғы сарын»...

Директор «Қазына аралы» деген кітабымды қайтарып берді.

– Бұл да жақсы кітап. Ал нағыз қазына мынада, – деп тағы бір кітап ұсынды. – Осыны оқы. Бірақ бүлдірмей, жыртпай қайтып әкел.

Сұрша матамен қапталған кітап мұқабасына қарап едім: «Мұхтар Әуезов. Абай» деп алтын әріппен жазып қойыпты.

Ішім біртүрлі жылып сала берді.

Сабақтан соң Мырзагелді жездем айтты:

– Қой қорада тұрып қалды. Күн жылыды ғой. Бүргеннің, изеннің басы жібіді. Кешке дейін жайып кел, – деді.

Директор ағай берген кітапты қойныма тығып алып, қойды айдап ауылдың сыртына шықтым. Даланың оты былбырап тұр екен. Қар мүлде еріп те кетпей, не сіресіп жатып та алмай, жантәсілім алдында қатқақтан жіпсікке ауысқан шақ. Бәртпе жусан, күрдек бүрген, қызыл изен, тіпті киіздей ажырыққа дейін жұмсарып, пейілденіп, мал тұрмақ, адам да жегісі келгендей, тәбет тартып тұр. Жездемнің қойлары пыскырынып, жерден бас алмай, сол мол отқа кенелді де қалды. Күн жылымықтау болған соң, мақталы күпайкемді шешіп алып, бүктеп астыма тәсеп, кітап оқуға кірістім. Бұл түс ауа мезгіл сияқты еді, басымды көтеріп бір қарасам, күн ұясына қонайын деп қалған екен. Қойлар шашыраңқырап кетіпті. Шеткейде тұмса кәк тоқты мекіреніп, оттамай тұр. Кәзі мәлііп кетіпті. Не болды деп барсам, туып қалған екен.

Қозысы шуына оралып әлі - і - іп қалыпты...

Жаңа ғана қазына аралын қыдырып, әмірімде кәрмеген рахатқа батып, бәтен бір әлке, өзге дүние, ғажайып ғұмыр кешіп отыр едім. Әр істі Құдай қылат та, лезде үрей әлеміне тап болып, шошып кеттім:

«Жездеме не бетімді айтамын?»

Басқа барар жерім, басар тауым жоқ, салым суға кетіп, бір қолымда-әлген қозы, бір қолымда-асыл кітап, жездемнің үйіне қойды айдап қайтып келдім.

Жездем әлген қозыны ары аударып, бері аударып қарап тұрып, қораға лақтырып жіберді.

– Бүлдірмей елтірісін сыпыр! – деді. Қолымдағы кітапты жұлып алды. Мұқабасын, ішін ашып көрді. Содан соң маған сыбырлап:

– Әй, бұл кісі атылып кеткен жоқ па еді? – деді. Онысын мен қайдан білейін?

– Кім берді, кімнен алдың?

Шынымды айттым.

– Апыр - ай, о... – деді.

Ұрсарын да білмеді, ұрыспасын да білмеді.

1945 жыл еді, наурыз айы еді.

ҚАРАШАЙ ҚАМБАШЫ

Ауылдары жақындар демалыс күні үйлеріне қайтып кетті. Жетітәбеге, Қаракемерге, Қыршындыға, Шоқайға.

Бұл атырапта онжылдық бір-ақ мектеп бар. Ол осы Молотов мектебі. Жанында жатын орын беретін, тамақ беретін интернаты болған соң, жан-жақтан келіп оқитындар кәп.

Соғыстың қаһар шашып тұрған шағында балалар білімнен, оқудан қалмасын деп ертеңнің қамын ойлаған әкімет те оңай емес. Қансырап жатса да интернат ашып, біз сияқтыларды, тіпті ауқаттылардың балаларын да асырайды.

Бәлкім, әкімет өзін қарыздар санайтын шығар. Мысалы, менің әкемді алды. Жазықсыздан жазықсыз. Мұртазаны Сібірге апарып жоқ қылды. Басқалардың әкелерін, ағаларын қып-қызыл ажалдың аран ауызына мың-мыңдап айдап салды. Әлі толастар емес. Рас, жеңіс жақын деседі, кім біледі...

Интернат – бұрынғы мешіттің үйі. Бұған да шүкір. Біздің Мыңбұлақта әп-әдемі мешітті қолдан қиратты. Ал мынау болса, аман қалған. Одан әкімет не зиян шекті? Интернат болуға жарап тұр. Сол бұрынғы мешіттің ішінде мен жападан - жалғызбын. Мырзагелді жездемнің үйінде, Зибә әпкемнің қасында жатсам да болады. Бірақ жездем айтты:

– Бүгін интернатта жатып шығасың. Жалғызбын деп қорықпа. Сен батырсың ғой, – деп қоттитып қойды. – Бауыржанның інісің ғой. Момышұлын білесің бе?

Әрине, білемін. Өзін де көргенмін. «Бауыржанның інісісі», «Батырсың» деген соң амал жоқ, батыр болуға тырысасың. Қыстың күні. Түн суық. Балалардың бәрі ауылдарына кеткен соң, бүгін пеш те жағылмаған, қазан да көтерілмеген.

Жалғыз әзім. Не кәп – жамылғы кәп. Жанымда жататын балалардың жалаң қабат одеялдарын сыпырып алып, үстіме қабат-қабат жамылдым. Рахат.

Жатырмын. Ұйқым келмейді. Елегізі беремін. Жездем мені неге мұнда жалғыз жатқызды деп қоямын. Енді-енді пайымдай бастағандаймын. Көрші бөлмеде қамба бар. Склад. Оның ішінде не жоқ дейсің. Ет те бар, балық та бар, пірәндік те бар, ұн да бар...

Әсіресе пірәндік жегім келеді. Шіркін, қазір қамбаны ашып, пірәндіктің үш-төртеуін, кәп емес, үш-төртеуін ғана алып, мына жылы одеялдардың астында кеміріп жатар ма едім. Аспаз қатын бізге бір-біреуден беруші еді. Тастай қатты, кеміресің.

Бірақ қамбаның аузында баланың басындай қара құлып тұр. Оның кілті Хасан Әзденұлының қалтасында. Қарашай кісі. Бойы теректей, көздері шұңқырда жатқандай сұп-суық. Мұрты аузына түсіп, екі миығы шалғыдай салбырап тұрады. Мұрны қоңқақ. Мұрнының астындағы мұрты ылғи суланып тұрады. Үстінде ескі қара шекпені бар. Оны күмістелген жіңішке белдікпен буынып алады. Екі омырауы қатар-қатар оқшантай. Басында кәбе қозының жүндес бұйра терісінен домбаздалған бәрікін миығына дейін басып киеді.

Қамбаның кілтін сол ұстайды. Осы менің де қамбашы болғым келеді. Содан артық, жұмыс жоқ па деймін. Біздің Мыңбұлақта ғой қамбаның кілтін ақсақ Оспаналы кәкем ұстайды. Рахат. Енді мына екі-үш қадам жердегі қамбаның ішіндегі пірәндік кәкейімді тесіп жатыр. Кілті менде болса...

Қыбыр еткен жан жоқ. Жалғыз әзім. Әлденелер кәзіме елестей береді. Кәзім жұмулы. Сонда да интернаттың қуыс-қуысын, бөлмелерді әлдекімдер кезіп жүрген сияқты. Әлдене ыңырсығандай, балаша жылағандай болады. Жүрегім суылдайды. Сәйтсем, үлдеп жылап жатқан пештің қуыры екен. Аспаз қатын пештің аузындағы темір қақпақты жаппай кеткен шығар. Үлдейді. Сірә, далада жел соғып тұр-ау, үлдейді.

Пеш қой деп әзімді-әзім жұбатып, жігерленген боламын.

Әзімді-әзім, жұбатпасаң, әзімді әзім жылытпасаң, сені кім жұбатады, кім жылытады?

Сәйттіп жатып қалай ұйықтап кеткенімді білмеймін. Түсіме ақ кәбелек, теңбіл кәбелек кіреді. Жалбыз бұлақ екен деймін. Терең сай. Белуардан келетін жасыл шалғын. Бүлкілдеп, бұрқ-бұрқ қайнап жатқан мәлдір бұлақ. Мыңбұлақтың бір бұлағы. Күміс су. Іше беремін, іше беремін. Шәлім, сірә, қанбайды. Неге деймін? Сусамыр болып кеткенмін бе деймін? Күндіз аспаз қатын Әпуза тұзды балық бергенін ұмытып кеткендеймін.

Ыстықтан жанып барамын. Неге сонша ыстық? Интернат, ақ мешіт әртеніп жатыр екен деймін. Ақ киімді адамдар су сеуіп әшіріп жатыр екен деймін. Мені құтқармақшы екен деймін. Үстіндегі үш қабат одеялды аударып тастайын десем, әл-дәрменім жоқ. Қабат-қабат одеялдар жанып жатыр. Сыпырып тастауға барымды салып тырысамын, болмайды. Атасына нәлет! Әжептеуір күш-қуатым бар сияқты еді, қабат-қабат жамылғыны жұлқып тастауға шамам неге келмей қалды? Тұншығып, дем ала алмай, жаным шырылдап шыға жаздағандай. Әлдекімдер әртенген үйді сақыр-сұқыр құлатып жатқандай. Әлде қамбаның қара құлыбы ма? Білмеймін. Ақ мешіттің қабырғасы қопарылып үстіме құлап келе жатқандай. Жан дәрменде бар даусыммен айқайлап жіберсем керек. Әлгенде әрең одеялдарды жұлқып тастап, үй деп оянып кеттім. Тірі екенмін ғой деп, біртүрлі қуанып қалдым.

Сәйтсем... Кәзімді ашсам... Алдымда қап-қара диюдай болып әңкиген біреу тұр. Қорыққаннан, үрейден үнім шықпай қалды-ау деймін. Әлгі дәу қимылдап:

– Жасшық, қорықма, – дейді. – Ма былай қышқырма.

Енді таныдым. Қамбашы Хасан Әзденев екен.

Түн ішінде неғып жүр? Әлде қамбасын қорып жүр ме? Түсінбеймін. Басымды көтеріп қарасам, қолында дорбасы бар сияқты. Томпайып тұр.

– Жасшық, ма былай, сен мені көрдім деп айтма. Мырзагелдіге де, ешқандай инсанға да айтма. Мақұл мы? Мен, жасшық, саға пряник, конфет береман.

Сыбырлап, аузын басып сәйлейді.

– Аз ғана ет, ұн алдым. Әзің білер, менде жасшықтар көп. Құрлық балалар аш отыра, әледі ғой. Аз ғана алдым. Сен, жасшық, еш инсанға айтма. Оллахи-биллахи, саға Алла саулық берсін деп тілейман. Айтма.

Мырзагелді жездем бір мәрте мені қарашай қамбашыны шақырып кел деп үйіне жұмсаған. Үйін сонда көрдім. Үйі колхоздағы бір жаныстың мал қорасында екен. Есімде қалғаны: кір-қожалақ, үстінде лыпасы жоқ шүпірлеген жас балалар ыңырсып, үрпиісіп отырған. Терезесі жоқ үй қап-қараңғы екен.

Тынысым тарылып:

– Сізді завинтернат шақырып жатыр, – деп үйінен тез шығып, ата кеп жәнелгенмін. Апыр-ай, адамдар да осылай әмір сүреді екен-ау деп түңілгенмін.

Біздің қорлық көрдік, арыдық, ашықтық деп елден кәше жәнелгеніміз Құдайға асылық болған ба, қалай...

Енді мына еңгезердей кісі маған тәуелді болып, жалынып-жалбарынып, оллахи-биллахи деп тұрғаны ешбір қисынға келмейтін ебедейсіз іс болды. Әлердегі сәзін айтып, жалынышты болғанша, әңкиіп келіп, бассалып буындырып әлтіре салса қайтер едім. Кәз алдымда сондағы бір көргенім: лас малқора, қап-қараңғы үңгір, иісі әлем сасып, жидіп кеткен үй; ондағы аш-жалаңаш, ыңырсыған жас балалар... Әкесі ғой, амалсыздан өз қамбасына әзі түн жамылып келіп, ұрлыққа түскені сол қу тіршілік, әлместің қамы шығар. Бармақтай баланың алдында бас иіп, қолын кеудесіне қойып, үйелмендей болып әңкиіп тұр. Мырзагелді жездем мені мұнда неге жатқызғанын енді шамалағандаймын. Күдігі бар екен ғой.

Ендеше, мен, жездем сәйтіп тапсырған істі неге адал атқармаймын? Айтамын, әрине. Қазір тұра салып, ойбайды саламын. Жездем маған сенді ғой. Сенді. Осы уақытқа дейін оны алдап көрген емеспін. Талай сынынан өткенмін. Менің сұғанақ, сұқит емес екеніме кәзі жеткен. Енді алдасам, біліп қойса, әлім емес пе? Оның үстіне мына дәу қарашай маған пірәнік беріп, ауызбастырықпен алдамақшы. Қазір орнымнан тұрып, далаға шығып, айқай саламын.

Дәу қарашай Хасан Әзденев сот алдында тұрғандай, маған арыз-мұңын айтып, әлденелерді түсіндірмекші.

Түсінгенім: бұлар Кавказ деген жаннаты жерде тұрған. Соғыс болған, фашистер келген. Артынша фашистер жеңілген. Дұры – ес. Бірақ әкімет мұздай қаруланған әскер жіберіп, бұларды бір түнде вагонға тиеп, Қазақстанға әкеліп тастаған. Қазақтарға рахмет. Туысқан халық екен. Қазақтар болмағанда бұлар түгел, тып-типыл қырылып қалатын екен. Рас, қазақтардың әздері де аш-жалаңаш. Бірақ өз Отанында, өз елі, өз жерінде отырғандықтан олар қарашайлар сияқты міскін емес. Сонда мен ойлаймын: қазақтарда да еріксіз елінен кеткен бар. Мысалы, мына мен. Нем бар айдаладағы Молотовта. Жүрмеймін бе, Мыңбұлақта шалқақ басып. Бірақ біз де бір түнде кәше жәнелдік. Сәли атамның есек арбасымен. Тау асып, тас басып. Тәңіртау кәрінбей қалды. Тәңіртау таяныш сияқты еді. Оның аспан тіреген қарлы шыңдарын кәргенде бойыма ерекше күш-қуат әзінен-әзі келіп құйылатын. Сонда мен әте күшті едім. Бір қапшық бидайды Боранды элеваторының зәулім биік тәбесіне сатымен кәтеріп шыға беретінмін. Әз илеуінде құмырсқа да күшті. Әзінен екі-үш есе үлкен дәнді әңгеріп алып кете береді. Мен де сол құмырсқадай әлермен, қайсар едім. Енді...

Енді мен қарашай қамбашы Хасан Әзденовпен тағдырлас екенімді сезгендеймін. Ол сәйлеп тұр. Мен осыны ойладым. Далаға жүгіріп шығып, айқай салайын деген райдан қайтқан сияқтымын. Неге екенін толайым біліп жатқан жоқпын.

Әкемдей кісі аяғыма жығылып тұр. Әкем есіме түсті. Сібірдің адам айтқысыз суығында аш-жалаңаш жүріп, ажалы жетті-ау деймін. Бірақ неге аш? Айша айтатын: әкең әте тауа кісі еді. Біздің жіберген посылкамызды жанындағы кісілерге үлестіріп береді екен. Әкең аштан әлген жоқ. Құсалықтан, сендерді, сені, Құрмашты, Батырханды ойлай-ойлай, панасыз үрпек балапандар не болады, енді қайтіп күн кәреді деп, сарыуайымнан сарғайып әлді дейтін. Әрі намыстан, қарадай жаладан әлді. Әкең әте намысшыл еді. Ақ жүріп, адал әмір сүрген адамға сен жаусың, сен шпионсың, сен рысқұлшинасың деген жалмауыздай жалаға қарсы тұра алмай, ақ екенін дәлелдей алмай, дәлелдесе де, жаналғыш әзірейілдер оны түсінгісі келмегеніне күйініп әлді дер еді.

Мына қамбашы қарашай Хасан Әзденов те, әзінің әкіметке жау емес екендігін түсіндіре алмай жер аударылған. Бірақ бұл менің әкем Мұртазадай емес, әйтеуір әлмеуге тырысады. Сол үшін түн жамылып, тірмізік тарамысты кәк қасқырдай қасарысып жем іздейді. Тірі қалуға, аш бәлтіріктерін қырып алмауға әрекет жасап, кәп емес, аз-мұз ғана тамақ тапқаны да айып па? Ал аштан қырылып қалса, ол айып емес пе? Құдай оны құп кәре ме, жоқ па?

Соны ойлап жатырмын... Пірәнік жегім келмей қалды.

ҚАЛАЙЫ ҚАСЫҚ

Аспаз қатын Әпуза бүгін де түскі тамаққа килька сорпа пісіріпті. Шілденің шыңғырған ыстығында құдық басына үймелеген қой сияқты, есіктен таласа-тармаса асханаға кірдік.

Мектептен қайтқан бетіміз. Ұзыннан-ұзақ үстелдің екі жағына қаз-қатар отырып, қалайы табақшадағы килька сорпаға қалайы қасықты сақыр-сұқыр салдық дейсің.

Бұл бір ерекше симфония.

Кильканың сорпасы ащы. Қара нанмен соғып алсаң, кәдімгідей тамақ. Артынша шәлдеп, суды іше бересің, іше бересің...

Килька деген шынашақтай балық. Әзін тұзға бәктіріп қояды екен. Әйтпесе, сасып кетеді. Сорпа содан ащы.

Менің қарсыма Сейсен деген шолжандау, сидаң бала отырып қалған екен. Ол сорпасын ішпей, кильканың әзін сүзіп алып, аузына салды да, ашырқанып, тыжырынып, менің табағыма түкіріп кеп жіберді, қарабасқыр.

Түкірсе басқа жер жетпей ме? Қасқой ғой. Әрі тоқ. Тәсегінің бас жағында, жастығының астында бір қалта жүгері талқаны, жүгері наны бар. Ауылынан алып келеді. Ауылы алыс та емес. Жетітәбеде. Кесірленіп кильканы жемейтіні сол. Жемесе жемесін. Ал менің табағыма түкіріп жіберетін не жәні бар?

Атасына нәлет! Мұндай ұзынтұра тәйтік тұрмақ, Тасбеттен де қайтпаған басым, бұл қорлыққа қалай шыдаймын?! Менің ішіп отырған асыма мұндай сойдақ. тұрмақ, Мыңбұлақтағы Тасбет те түкіріп кәрген емес.

Қалайы қасықпен қақ маңдайдан періп кеп жібердім. Қалай шапшаң қимылдағанымды әзім де білмеймін. Бәлкім, ұрайын деген ниетім де жоқ шығар. Оқыс қимыл.

Маңдайынан қан бүрк ете қалды. Қалайы қасықтың да қауқары мұншама күшті болады екен-ау. Қарасаң жеп-жеңіл сияқты. Майысқақ. Мен ұрғаннан сабы майысып, басы қисайып қалды.

Сонша қатты тиетінін қайдан білейін. Бұрын сонау Мыңбұлақта мұндай қасық болмаушы еді. Ағаш қасық болатын. Кәдімгі қара ағаштан, таудағы қызыл қайыңнан, аршадан Нәметқұл кәкем ағаш қасық шабатын. Неше түрін жасайтын. Сүйір қасық, дөңгелек қасық, сопақ қасық... Табақты да, тараны да, күбіні де аршадан жасайтын. Ондай қасықпен ішкен ас быламықта болса, әте дәмді сияқты кәрінуші еді. Біздің қатықсыз қара кәжемізге арша қасық, ағаш табак ерекше дәм бітіріп, әзінің шырынын шығарып, май орнына қатық болатын сияқты еді.

Енді қалайы қасық дегенді де, қалайы табак дегенді де кәрдік. Онымен ішкен тамақ кермек татитын, таты бар болар. Әкімет қасықты ағаштан, кәдімгі жерден нәр алатын ағаштан жасауды білмей ме, немене... Ағаш қасық болғанда мына шолжаң Сейсеннің маңдайы жарылмайтын еді. Енді не болды?

Сейсен алақанымен маңдайын баса қалды. Алақаны қан-қан болып шыға келді.

– Ойбай! – деп бақырып жіберді. – Әлдім, ойбай, әлтірді мына кісі әлтіріп, елінен қашқан қаңғыбас!

Қалайы қасықтар мен қалайы табакшалардың әлгі сақыр-сұқыры тына қалды. Мені «адам әлтіріп елінен қашқан қаңғыбас» дегені балалардың бәрін үркітіп жібергендей, бәрі де қасқыр кәрген қойдай үйіріліп, үрпиісе қалыпты.

«Адам әлтірген» дегені несі? Қашан әлтіріппін? Сәйтсем, ел құлағы елу деген, баяғы Тасбетті бесақа айырмен ұра жаздағаным бұл жаққа да жеткен екен ғой. Тау асып, тас басып. Сонау Мыңбұлақтағы қырман басынан Жаманат жатпайды екен ғой. Сонда дап-дардай кісіге кіп-кішкентай болып айыр ала жүтіргенім бекер-ақ болған екен де. Бірақ... бірақ ол менің Анамды қорлады ғой. Дүн-дүниедегі ең асылымды, ең сүйкімді, ең қимасымды жермен-жексен етіп жәбірледі ғой. Менің жаным – Анамның жаны ғой.

Әйтпесе мен қайдан жаралдым?! Одан менің не аянарым бар? Сондықтан ғой... Оны мына балаларға қалай, кәйтсем түсіндіре аламын?

Енді Жетітәбеден келген балалар: Жұман, Жапар дегендер оқыранып шыға келді. Жабылып мені түйгіштей бастады. Шамам келгенше, мен де қарсыласып-ақ жатырмын.

– Әзі сияқты қасықпен ұр!

– Қасықпен ұрған қандай екен!

– Бастан ұр, бастан ұр!

– Басын жар!

Жабылып жатыр. Ұрып жатыр. Неге екенін білмеймін, басым қанамаған сияқты. Соншалықты қатты да тиіп жатпаған сияқты. Әлде де ет қызу ма екен.

Кім біледі, менің басым Сейсеннің басынан гәрі қаттырақ шығар. Тұмай жатып не кәрмеген бас. Тасбеттердің қамшысы да тиген. Піскен шығар. Тауға да, тасқа да соғылған ғой. Соғылған. Соғылға - а - ан.

Олар жабылып қанша ұрса да қан шықпады. Бірақ әзімнен үлкен Жапар жұдырықпен мұрнымнан ұрғанда ғана, танауымнан жып-жылы бірдеңе жылжып аққандай болды. Бірақ оны сүртіп кәруге шамам келмейді. Қолым бос емес. Қолым қимылда. Мен де ұрып жатырмын. Байқаймын, біреу кәзін басып қалды. Біреу мұрнын сипап тұр...

Әлде мұнша жанқиярлықпен қарсыласқаным бекер болды ма. Кәптің аты кәп қой. Кәп қорқытады, терең батырады. Бұл жалғанда жападан-жалғыз қалғанымды сонда тұңғыш рет сездім-ау деймін. Сонда мен өз бауырларым Дүйсенбайды, Қорғанбайды, Әсерді, Қуанышбайды, Аманбайды, Әділді, тіпті «арам» да болса Жолдасбекті іздедім. Шіркін, қазір қасымда Айша болса... Бәлтірігін қорғаған құртқа-қасқырдай мыналардың тас-талқанын шығарар еді-ау! Айша алыста. Анасы мен баласы мәңгі бірге жүрмек жоқ кәрінеді. Енді өз күніңді әзің кәр деген шығар. Сәли, Қали, Бәпетай, Сатай нағашыларының жанында қалып қойды ғой. Құрмаш та, Батырхан да.

Бұл қырғын немен бітерін кім біледі, асхананың есігі ашылып, тәрбиеші Зүбаржат апай кіріп келді. Бәріміз аңтарылып тұрып қалдық. Тұрып емес, тынып қалдық. Қалайы қасықтар мен қалайы табақтарға еркін жабылған шыбындардың ғана ызыңы естіледі. Шыбындар тұзды килькаларды ашырқанбайтын кәрінеді. Құнжындасып-ақ жатыр. Зүбаржат апайымыз асханадағы кәріністен тілі байланып, сәйлей алмай қалған тәрізді. Тұтығыңқырап барып:

– Нинди қаһар сұққан бұларны? – деп даусы шіңкілдеңкіреп шықты. Кухня жақтағы тамақ үлестіретін тесіктен аспаз қатын Әпуза басын шығарып:

– Тоқ қой, тоқтықтан есірігі жатыр, – деді жайбарақат. Тәрбиеші апай табақтан тәгілген кильканы кәріп:

– Исиртә бұл килькалар, исиртә, – деп бәрімізді жағалай кәкшіл кәздерімен шолып шықты да, Сейсеннің маңдайынан қанды кәріп, шошып кетті:

– И - и, малай, кем сини шұлай сұққан?

Сейсен кемсеңдеп, мені қан-қан саусағымен нұсқап:

– Мынау оңбаған қаңғыбас, – деді.

Кәкшіл көздер енді маған сұқтанды. Әзі кіп-кішкентай бір уыс кісі, бірақ одан балалардың бәрі қорқады. Әйткені ол директордың әйелі. Досмырза директордың. Бұйрық та, әйтпесе Досмырза сынды келісті кісі де осындай шәушиген әйел ала ма? Сәйте тұра, осы әйелден зіңгіттей-зіңгіттей үш ұл сүйіп отыр.

Зұбаржат апай ұрысарын да білмей, ұрыспасын да білмей, дағдарып қалған сияқты.

– Ии, син мұңлық, шұндимы? – деді. Одан соң аспаз әйелден:

– Шұл малайының жизнәйы қайда? Аңа айтырға кирәк, – деді.

– Жездесі қалаға кеткен. Интернатқа азық-түлік алып келемін деген, – деп керги жауап берді аспаз қатын. «Жизнәй» деп тұрғаны Мырзагелді. «Жезде» дегені.

Сонымен, Зұбаржат апай Сейсеннің маңдайын жуып, жарасына йод жағып, үлдірекпен таңып тастады. Мені ілестіріп, Мырзагелдінің үйіне алып барды.

Темір тәсектің үстінде, баяғы сол цигейка жағалы сұр пальтосын жамылып, Зиба әпкем отыр екен. Біз кіріп барғанда, танадай көздері жалт етіп, күлімсірей қарап қояды.

– А - а, Зұбаржатпысың, кел-кел, жоғары шық, – деді.

Мен босағада тұрып қалдым. Ойым ойран. Асыр салып әр саққа кетті. Зиба ұрысады-ау деген ойдан мазам май ішкендей кілкіді. Басқалар ұрыса берсін, ұра берсін. Ал бірақ Зиба әпкемнен сәгіс естісем – зор жаза. Одан да жердің жарығы болса, соған кіріп кеткен артық.

– Зибакәй, иркәм, шұл Барсхан анда бер малайның басын сұғып жарған, бит, – деді Зұбаржат.

Әпкемнің танауы қусырылыңқырап кетті. Бірақ жүзі жарқын, көзінде ызғар жоқ.

– Барсханның ондайы жоқ еді ғой, Зұбаржат. Ол баланың әзі тиіскен шығар, – деді аса бір сабырмен. – Не болды, Барсхан, әзің айтшы, бірақ алдама, айналайын...

Осы арада ол қатты жәтеліп, буынып қалды. Әлгінде албырап тұрған екі беті кәгеріп кеткендей болды. Осы сәтті пайдаланып, не айтарымды жұптап та қойдым. Бірақ әтірік айтатын несі бар, болғанды болғандай айтайын дедім.

Әпкемнің жәтелі саябырсыды. Қасірет кесел Шақпақтың дауылындай тәніп келіп, райынан қайтқандай болды.

Мен бәрін бастан-аяқ айтып бердім.

Әпкем мені қасына шақырды. Еңкейіп маңдайымнан сүйді. Ыстық алақанымен басымнан сипалап отырып, аса бір тебірене сәйлеп:

– Сенемін саған, Барсхан. Сен жалғаншы емессің. Жалғызсың ғой, жалғызсың. Менің кәзім жұмылғанда саған кім араша түсер екен? Айша әпкем алыста... – деп әксігендей болды.

Әлгіде Жетітәбенің балалары жабылып ұрғанда міз бақпаған қайран басым, енді әзімді әзім тоқтата алмай, солқылдап жыладым-ай кеп. Тіпті Зұбаржат апайдың әзі кәзіне жас алып, арқамнан қағып:

– Житти инде, зұр жигит син, бит, илама, – деді.

– Бұта қорғалаған торғайдай болып, мені паналап келіп еді, сонау Жуалы – Түлкібастан. Қайтейін, мен пана бола алмадым. Орнымнан тұра алмаймын, әлім жоқ, әл-дәрмен кетті, Зұбаржат, бұл балаға әзің қарайлай жүрерсің. Менің күнім жақын, – дегенде Зибаның танадай кәздерін мұнарлы мұң шалып, бір тамшы жас тотияйын сияқтанып кәгеріп кәрінді.

Зұбаржат екі қолын ербеңдетіп:

– И - и - и, Зибакай, бағырем, инде айтма шұнди сүзне. Безгә құштасарға иртәрәк бит әле – деп шырылдады.

Зибаның кәзінен жас шыққанын, мұндана жасығанын бірінші рет кәруім. Жүрегім суылдап, тұла бойым мұздап кеткендей болды. Дүниеден Зибә кетсе, менің күнім не болады? Мырзагелді жездем мені далаға тастамас. «Әкенің жақындығы жездедей-ақ» деген сөз бар. Жезде, Құдай адалынан берсе, жақын ғой, әрине. Сонау Мыңбұлақтай жұмақты тастап келгеніміз де, бір жағы осы Мырзагелді жездемнің жақсылығы шығар.

Өттең дүние, бірақ әз әкендей қайда - а - а?! Мұртаза! Кәзі кәргендердің, білгендердің біреуі Мұртаза нашар еді деп айтқан емес. Қайта, есіл ер-ай, бозым-ай! – деп үһілеп-аһылап алушы еді.

Бұл елде Мұртазаны біле бермейді. Сенің тегінді білмеген ел, әлгі Сейсен сияқты «қаңғыбас» деп қаңқу сөз айтады. Бұ да болса Тәңірдің салғаны да. Шыда!

Менің жабырқап, жүнжіп тұрғанымды, кәзімнен үнсіз жас жылжып аққанын кәрген Зибә әпкем:

– Барсхан, жылама, жүдеме! Жүдесең, жүндей түтіліп кетесің. Қорықпа, мен әзір әлмеймін. Әлмеуге тырысамын. Тірмізік жаным менің. Жылама, – деп аппақ орамалының бір шетімен бет-аузымды сүртті. – Бар, жуын, бетің ісіңкіреп тұр ғой, залымдар ұрған-ау, сірә. Қайсарлан! – деп жарқылдап күлді.

Іші-бауырым елжіреп, мұздаған тұла бойым бір ғажайып жылылықтан ері - і - іп бара жатқандай болды.

– Синең юзін қояш кібік, бит, – деді Зұбаржат та жадырап. Зұбаржат айтса айтқандай. Зибә жүзі сонда күн сияқты шуақ шашыратып тұр. Күн сәнбейді ғой. Зибаны да Тәңір тәуір кәріп, бәледен сақтар...

ЖЕТІМ СҰРАҚ

Қаладан жездем келді. Естіп қойыпты.

– Оның не? — деді.

– Иә, әзі ғой...

– Әзі болса, басын жара ма екен. Сотталып кетесің ғой.

– Иә, әзіңіз ғой, батырсың, батырсың деген.

– Батыр, батыр дегенде, біреудің басын жара бер деп пе едім?

– Иә, әзі кәжеме түкіріп жіберді.

Газетке ораған махоркасын сораптап, тәмен қарап, үндемей қалды. Шылымның тұқылын жерге лақтырып тастап, табанымен таптады да, басын жоғары көтерді. Күлімсіреп тұр. Дегенмен кәркем жігіт болған кезінде. Жүзі қараторының шырайлысы. Зибә әпкем бекер жақсы көрмеген. Қап-қара мұрты да келісті.

Қай заман екенін қайдан білейін? Әйтеуір жалғызбасты жас жігіт Қыршындыға, менің нағашыларымның ауылына мұғалім болып барған ғой. Зибә әпкем бойжеткен қыз. Бәлшібектер келіп, байлығынан байпақ та қалдырмай тонап алса да, Зибә кімнің қызы – Есей байдың қызы. Арыстандай азулы Рахман ағасы бар. Туған-тумалар тіреп тұрған кез.

Сонымен не керек, тағдыр екен, бір күні осы мұғалім Зибә әпкемді алып, екеуі қол ұстасып қашқан ғой. Батыр байтаналар біліп қойып, ұстап алады. Сірә, Аса әзенінен өте бергенде. Жас мұғалімді бәрі жабылып ұрмақшы болады.

– Тұлдыры жоқ, туысы жоқ ку кедей, – дейді.

– Елі жоқ, қаңғырып жүрген кән етікті неме, – дейді.

– Әзінің елі кім екен? Түп-тұқияны бар ма? – дейді.

– Тексіз неме, хан қызындай Зибә сенің не теңің? – дейді.

– Алдаушы, арбаушы жәдігәй ғой, жас қыздың басын дуалап қойған ғой, – дейді.

Іс насырға шауып тұрғанда, үстеріне қала жақтан Рахман келіп қалады. Мән-жайды білген соң, қарындасымен оңаша сәйлескен соң, батыр байтананың алыпсоқ, айбынды жігіттеріне:

– Қойыңдар. Жіберіңдер. Тәңір беттерінен жарылқасын! – дейді. Содан Қаракемерге барып, әйтіп-бүйтіп мұғалім болып, біреудің үйінің бір бұрышын паналайды. Екеуінде екі пальтодан басқа тұлдыр жоқ. Бір пальтоны астарына тәсеп, бір пальтоны үстеріне жамылып, пақырлар күн көрісімен жүріп жатады.

Екеуі ұлды болады. Оның атын Жанысбек қояды. Қаракемердің жаныстарының ортасында отырғандықтан. Жақсы мекен болды деп жорығандықтан.

Жанысбегі, жарқылдап туған қошқардай ұл, жер бетіне сыймай, Құдай әзі берген, әзі алды.

Артынша аппақ болып, көкшіл көз Ақшагүл деген қыз бала туады. Одан соң дүниеге Әбілхай – Әбен деген ұл келеді.

Сәйтіп жүргенде соғыс басталады. Мырзагелді майданға кетеді. Арада неше қилы қиын заман өтеді.

Ендігісі мынау.

Екеуміз бетпе-бет тұрмыз. Ендігі тұтқа осы адам. Кешегі тәбелес бүкіл мектепке жайылса керек. Бәлкім, оқудан шығарып жіберетін шығар. Осы адам ара түспесе, кім біледі? Досмырза директор жақсы кісі, маған бүйрегі бұрып тұратын сияқты. әсіресе «Абай» романын оқып болып, кітапты қылау түсірмей, әзіне. қайтып апарып берген соң, ол маған класс алдында бұл роман жайлы білгенімді, түйсігімді, ойымды айтып беруді тапсырды.

Қысылып-қымтырылсам да өз сөзіммен кітап мазмұнын айтып бердім. Тіпті қырық бес минут тез өте шыққан секілді. Әзімді әзім ұмытып, Абай дүниесіне сүңгіп кеткенім сонша, бір шексіз мұхитта жүзіп бара жатып, жағалауға жете алмай, аңсары асқан адамдай болдым-ау деймін. Оның үстіне оқушылар бұл әңгімені қызыға тыңдады.

Директор мені мақтап, «бес» қойды. Бүкіл класқа осы романды оқындар деп тапсырма берді.

Мырзагелді жездем айтса, директор мені мектептен аластай қоймас та.

Әсіресе жас адамның тағдыры қолдаушыңа байланысты. Әрине, әуелі Кәк Тәңір. Айша айтады: адамның тағдыры туа салысымен пешенесіне жазылып қойылады дейді. Сол жазмышта не айтылса сол болады дейді.

Менің маңдайымда Молотовтың мектебінен шығарыласың деген жазу бар ма, жоқ па, білмеймін. Сол маңдайдағы жазуды ашып оқып кәрір ме еді?

Оны мен оқып кәре алмаймын. Оны бір білсе, осы жездем біледі. Қағылез кісі. Майданнан келгеніне жарты жыл болды ма, болмады ма, алдына бір қора қой бітті. Рас, бір қозысын мен әлтіріп алдым. Шығыны сол ғана. Баяғыда батыр байтананың жігіттері бұған Зибаны қимай, қу кедейсің, тегің, елің жоқ, қаңғыбассың деп менсінбеген екен. Қазір бұл солардың кәбінен дәулетті.

Тек дегенде де, байтананың жігіттері қателескен кәрінеді. Әйткені Мырзагелдінің әкесі Қалибек деген кісі төменгі Таластағы Ойық деген елдің беделді биі болған екен. Не тәркілеуде, не сол отыз екінші қырғынында болашақ жездеміз жетім қалып, әйтеуір тырбанып, оқу оқып, мұғалім болған ғой. Еті тірі адам.

Жетімнің жағдайын жездем жақсы білсе керек. Сондықтан мені жамандыққа қимас. Қимайды ғой. Әйткені жездем айтты:

– Ал енді батырекесі, жағдай былай. Кәктем болса келіп қалды. Құдай аман қойса, жетінші класты бітірдім деп есептей бер. Ендігі қалған күндерде мектепке бармай-ақ қой.

Күзде сегізінші класқа бір-ақ барасың... Екеуіміз мына көктемнің күнін құр жібермей бір тірлік жасайық. Қауын егейік. Еңбегіміз жанса, оны сатып, сен табыс табасың. Қауыннан түскен қаржыға әзің шыртай болып киінесің. Сонау нағашыларыңның қолындағы шешенді де, қарындасыңды да, ініңді де киіндіресің. А, бәлкім, сен қалаға барып оқырсың. Қанша айтқанмен қаланың аты – қала ғой. Орысша үйренесің. Сәйте-сәйте адам боп кетесің. Мұным қалай?

Бұл енді менің миым жете бермейтін қиын сұрақ. Әрине, киінгім келеді. Мысалы, Едіге сияқты. Мырзагелді үйінің жанындағы көрші үйде Едіге деген бозбала бар. Шалбарының қыры қылыштың қырындай. Кәйлек, костюм дегені шистай. Жарасып тұрады. Аяғындағы туфлиіне дейін жалтырайды. Петренко дейтін орыстың бойжеткен қыздары Едігеге шетінен ғашық... Өне сондай болсам...

Әрине, Айша мен Құрмашқа, Батырханға жәрдем бере алсам, қандай жақсы болар еді. Олар сол ескі-құсқы, жамау-жамау лыпамен жүр ғой... Осы есіме түскенде жүрегім сыздап, соларды бір көруге зарығып, құр қол бармай, әлгіндей мол базарлықпен барсам ғой. Шетінен қуанып, Айша Тәңірге мыңда бір тәубә айтып, жетілді деген осы, азамат болды деген осы деп жүрегі жарыла қуанар еді.

Айшаның нағашылары Сәли, Қали, Бәпетай, Сатайлар баяғыдай мені бір ортаға алып:

– Бәсе, Барсханнан түбінде бір мықты азамат шығады демеп пе едім. Міне, жалын тартып, атқа мінді деген осы.

– Түбінде тұлпар мініп, ту ұстайтын осы болады.

– Құдай әмір берсін.

– Тіл-көзден аман бол! – десіп, бірінен бірі әтіп жарқылдайды.

Сол асылдар мені сәйтіп бағаласа арман не? Жездеме жауап бермей, үндемей тұра бергенге ыңғайсызданып, ықылассыздау ғана: «Мейлі», – дедім.

СҰҢҒЫЛА СОҒЫС

– Директормен әзім келістім. Оқуыңды уайымдама. Сегізінші класқа өттің, – деді жездем.

– Енді екеуіміз қауындықтың жерін аударып, баптаймыз. Зибә әпкеңмен қоштас. Ол қаладағы емшіге қаралатын болды.

«Қоштас», – деді. Зибә қалаға кетпекші. Мен осында қалмақшымын. Жалғыз жанашыр ол да кетеді.

Зибә әпкем мені көргенде ажары кіріп, көңілденіп кеткен сияқты көрінді маған. Ішімнен қуанып қалдым. Әпкем жазылады, екен-ау деген үміт сәулесі жүрегімді жылытқандай болды.

– Мырзагелді маған бәрін айтты. Екеуің бір іс бастапсыңдар. Сәтімен болсын, Барсхан. Еңбек етсең – емесің. Осында қалсаң, қал. Күзде жиын-теріннен соң, әзіңді қалаға

алдырамын. Біздің қолымызда тұрып оқисың. Тәңір қош кәрсе, мен де жазылып кетермін...

Әпкем әдеттегідей ып-ыстық алақанымен басымнан сипап отырып, осыны айтты. Жүзі жарқылдап, даусы саңқылдап айтты. Бұрынғыдай буынып, жәтелген де жоқ.

Күзге қарай алдымнан арсалаңдап бір жақсылық күн туатындай, мен де кәдімгідей қанаттанып қалдым. Ұнжырғам түсіп кірген едім, қайратқа мініп, қоштасып, есіктен шығып бара жатып, артыма бұрылып қарап едім, әпкем түсі бұзылып, кәзін орамалымен сүртіп отыр екен. Кідіріп, табалдырықта тұрып қалдым. Әпкем қолын бұлғап:

– Бара бер, Барсхан. Әшейін кәзіме бірдеңе түсіп кетті, – деді даусы бұзылыңқырап. – Тәңірім сені тағдырдың тәлкегінен сақтасын. Азаматсың ғой, азып-тозба. Жақсы адамның баласы жабыққанын білдірмейді. Жабықсаң – дұшпандарың табалайды. Тәңірім саған абырой беріп, достың күлкісінен, дұшпанның табасынан сақтасын. Бар, бар енді! – деп кату айтты.

Кете бардым.

Сол күні жездем екеуміз Молотов пен Қаракемер арасындағы ұзын арықтың бойынан, қамысы мен қарасорасы, бидайығы, түйежантағы қалың, құмдақтау жерге күрек салып, қауындықтың топырағын баптадық. Екі-үш күнде едәуір егістікті тақтайдай тегістеп, ирек-ирек атыз салып, тұқымды отырғызып тастадық.

Бір апта шамасында топырақты түрткілеп, жұмыртқаны жарып шыққан үрпек балапан сияктанып, үшкірленіп, қауынның белгісі біліне бастады. Күннің кәзін кәрді болды, құлақтанып, жапырағы да кәрініп қалды. Балапан басып шығарған күрке-тауықтай болып, әлгінің қасынан айналшықтап кете алмаймын. Арасындағы арам шәбін жұламын, топырағын қопсытамын. Кәдімгі кәнігі диқан болдым да қалдым. Мырзагелді қалаға кеткен. Басыма қамыстан шалаш тұрғызып алғанмын. Тәсенішім де қалың қамыс. Робинзон Крузо сияқтымын. Робинзон Крузоны оу баяғыда-ақ, Мыңбұлақ кітапханасынан алып оқып қойғанмын.

Сонда, мен де елсіз аралда жалғыз қалып кәрер ме едім деп бала қиялға кетуші едім. Сол қиял шындыққа айналды. Шалаштың бір бұрышында бір дорба жарма, тоң май, аздаған ет, тамақ пісіретін котелок, қалайы қасық, табақ тағы басқа бірденелер тұрады. Бәрін жездем әкеп тастап кеткен. Бір матрас, одеялым да бар. Интернаттікі ғой.

Үлкен арықтың аржағында аулақта қой баққан қарашайдың шайласы тұрады. Тағы да болса сол медеу. Әйтпесе, айдала. Қалың қамыс пен шеңгел ғана ызындайды.

Айтпақшы, шеңгел гүлдеді. Тікені ызғарлы болса да, гүлі әдемі. Шеңгел есіре гүлдеген түннің бірінде Зибә әпкем түсіме кірді. Қос ақбоз ат жеккен, қоңыраулы пәуескеге мініп алған екен деймін. «Мен де мінейінші. Пәуескеге жегілген аттардың божысын мен ұстайыншы», – деп айқайлаймын. Бірақ әлдеқалай әлгі аттар пәуескемен бірге аспанға кәтеріліп, арқырап бара жатады. Әпкем менің даусымды естімейді. Назарын да салмайды. «Мұнысы несі, мені танымай қалды ма»... – деп жатып оянып кеттім.

Түсте ақбоз ат мінген жақсы деуші еді Айша. Бір емес, қос ақбоз. Сірә, әпкем емделіп, жазылып кеткен шығар дедім.

Ұйқым қашып кеткен сияқты. Түннің қай мезгілі, шамалай алмадым. Жұлдыздар самсап тұр. Мүлгіген дүние. Тек шекшек шырылдайды. Әсіресе қазір бәрі қосыла шырылдап, қандай бір зарға салған сияқты. Әлгі түстің әсерінен айыға алмадым. Бойым тоңазыды. Ақбоз аттар жеккені жақсы. Бірақ аспанға ұшқаны қалай...

Үміт пен күдік арпалысында жатып, қайтадан ұйықтап кетіппін. Оянсам, күн сәске болып қапты. Тура салып, канал сияқты үлкен арықтағы суға бір сүңгіп алып, қауындықты араладым. Қауын гүлдеді. Ширатылып, шырмауықтай болып, желі тартыла бастады. Бұйырса, енді түйнек тастайды. Қылаудай бір арамшәп жоқ. Егістігім тап-таза. Мақтау сөзге сарандау Мырзагелді жездем әнебір күні мені кәкке кәтере мақтап кеткен. Арамшәпті ертеден тұрып кешке дейін жұлып тазалағаннан алақандарым кәк нілденіп, қасанданып, құммен ысқылап қанша жусам да кетпей, есіл еңбегімді растаушы мәрдей басылып қалды.

Сәйтсем... бірде-бір арамшәп жоқ деп жүрсем... Қауындықта миядай кәкшіл, кәк те емес, сұр да емес, сол екеуінің арасынан жаратылған дүбәра сияктанып, мен бұрын кәрмеген бір әсімдік түртііп-түртііп шығып келе жатты.

Оның залал екенін де, пайдалы екенін айыра алмай, жұларымды да, жұлмасымды да білмей, аңтарылып қалдым. Кімнен сұрарымды да білмеймін. Айналада сұрайтын адам да жоқ. Мен Робинзонмын ғой. Жалғызбын. Сонау аулақтағы қойшы қарашай Біләлдан барып сұрайын деп бір оқталдым. Қойшы кісі диханшылық жағдайын қайдан білсін деп бір ойладым.

Оның үстіне Мырзагелді жездем айтқан:

– Қауындықты бейсеубет, бөтен адам араламасын, – деген.

Бөтен кезден, әлдеқалай жайылып келген малдан сақтасын деп қауындықтың бұрыш-бұрышына «қарауыл» қойып қойғанбыз. Онымыз орыстардың зират басындағы крештері сияқты кәдімгі айқыш таяқ. Үстіне «шапан кигізіп», басына ескі-құсқы малақай кигізіп қойғанбыз. Қалбайып-қалбайып тұрады. Соны да кәдімгідей қара тұтамын. Менің үндемес, қимылсыз «достарым» солар.

Жездемнің тапсыруымен бір мезгіл пішен шабамын. Жүзіне күн шағылысып жарқылдаған шалғы орағы да бар. Қайрақ тасым да бар. Оратыным нар қамыс емес, құрақ қамыс, бидайық, жабайы жоңышқа, түйе жантақ.

Сәйте-сәйте кәдімгідей бір мая шәп те тұрғыздым. Егер нар қамысты да жыға берсем, бұл мая баяғы Мыңбұлақтағы Молдарайым атам жиған маядай үлкен болар еді. Бірақ нар қамыс мал жеуге жарамайды. Әрі десе, оны бұзғым да келмейді. Әйткені арасында бірлі-жарым қырғауыл жүреді. Қазір балапан басып шығарған да шығар. Олай дейтінім, алғаш мен осында келгенде қырғауылдың қоразы мен мекіші түні бойы бірін-бірі іздеп, бірін-бірі шақырып, зарлап шығатын. А, бәлкім, ол махаббат әні болар, оны мен қайдан білейін?

Қырғауыл екеш қырғауыл да менен гәрі бақыттырақ, атасына нәлет. Жалғыз емес. Енді балапандармен тіпті кәбейеді. Әлбетте, біреу атып кетпесе. Дегенмен, қырғауылдың да жауы коп. Әсіресе адамдар. Мыңбұлақта қазір шыбынсыз жаз. Маса дегенді білмейді. А л мұнда масаға жем болған басым-ай десеңші. Қайран Мыңбұлақтың қадірін сонда білесің. Маса талағанда бәрін де талақ тастап, шілдеде басында қар жататын Тәңіртауға тартып кеткім келеді. Бірақ қол-аяғым байлаулы. Аяқ-қолымда кісен жоқ, шідер де жоқ.

Бірақ ит тіршіліктің бұғалығынан босана алмаймын. Сол. Босана алмаймын. Неге екенін
өзім де түсінбеймін.

Сәйтіп жүргенде жездем келді. Маған қаладан алма, кәдімгі бәлке нан, бауырсақ,
пісірген ет әкеліпті. Жап-жаңа мәйкіні көргенде қуанып қалдым. Денеме жаңа көйлек
тимегелі қашан. Қашан екені есімде жоқ. Жездемнің жүзі сынықтау көрінді. Отыра қалып,
махоркасын тарта береді.

– Зибә әпкем доқтырға қаралды ма? – дедім өзімді-өзім зорлап. Бетіме қарап тұрып,
көзін тайдырып әкетті де:

– Әпкең тәуір, – деді.

Әуелі қауындықты көзбен шолып, жақындағы бірер түйнекті түртіп көрді.

– Енді көп кешікпей пісіп те қалар. Аман-есен жинап алсақ, қалаға тасып сатамыз.
Шыда, – деді.

Мен оған әлгі бір бейтаныс шәпті көрсеттім. Өзі де зәлім болар, қауын
жапырақтарының арасынан көрінбей, бұғып, жасырынып жатады.

Жездемнің түсі бұзылыңқырап:

– Бұл бәле қайдан жүр? – деді.

– Аға, ол не?

Басын шайқады.

– Бұл сұңғыла.

– Сұңғыла деген не?

– Сұңғыла деген – еңбегің еш, тұзың сор деген сөз.

– Неғып?

– Қауының енді әспейді.

– Неғып?

– Неғып, неғып! Соғып! – Мырзагелді түнерді. – Арам ғой, арам! Лаң! Әп-әдемі егінді
лаңдапты ғой. Бұл енді қауынды сорып қояды. Қауын боп-боз болып, піспей қалады.
Асқабақ сияқты кіртілдек болады.

– Жұлып тастаса қайтеді?

– Жұлсаң қайтып шығады.

– Тағы да жұлса ше?

Оқшия қарап тұрды да:

– Мейлі. Жұла бер. Жұла бер, жұла бер!

Жерге бір түкірді де, сылти басып Молотов жаққа кетіп қалды. Сылтып басып барады. Соғыста аяғына оқ тиген шығар. Бұрын білдірмеуші еді. Енді шынымен ақсаңдап барады. Мына сұңғыла оған фашистің оғынан да жаман тиді ме? Не болды?

Аңқиып тұрып-тұрып, әлгі сұңғыла деген иттің біреуін жұлып алдым. Иісі мия сияқты жағымсыз, ащы екен.

Тағы еңкейіп, тағы жұлдым. Ендігі зәлім жауым осы деп екілене жұламын. Бұл енді менің қиян-кескі соғысым.

Айтпақшы, соғыс аяқталыпты. Оны айдалада жатып мен қайдан білейін? Әнекүні Біләл қойшының үйіне барғанда сол айтты.

– Гитлер капут! Құрлық фашист құрыды, – деді. – Енді бізді Кавказға қайтаратын шығар, – деп қойды.

Кейін-кейін білдім. Жеңіс күні деп елдің бәрі той тойлапты. Қуанышы мен жылап-сықтауы аралас орасан думан болыпты. Мен оның бірін де білмеймін.

Тек Біләл қойшы айтқан соң, бірінші ойыма сап ете қалғаны: енді Нәметқұл көкем, Махан көкем, Сейсенбай көкем... Орха мен Ноха көкелерім елге қайтатын шығар. Бізді Мыңбұлаққа қайтадан көшіріп алатын шығар деген бір иненің жасуындай нәзік үміт ішімде жылт ете қалды.

Біләл қойшы Кавказ тауға қайтуды армандайды. Мен Тәңіртауға қайтуды аңсаймын. Екеуміз де таулықпыз. Сірә, таусыз әмір сүре алмайтын болармыз. Бізді таулар тартып тұратын қандай құдірет – білмеймін.

Сонымен, соғыс бітіпті.

Ал менің соғысым енді басталды. Сұңғыламен соғыс. Күн батып, қас қарайғанша талайын жайраттым-ау деймін. Алақандарым күлдіреп ойылып, ақжем болып кетті. Сасық иіс қолқанды қабады. Суға салып жудым, жудым. Алақаным ашиды. Ашиды.

Сілейіп, қатып ұйықтап қалыппын. Масайраған масалардың шаққанын да сезбеппін. Сәйтсем, ұйықтамауым керек екен. Таң ата тұрып қарасам: кешегі жұлған сұңғылам андыздап қайтадан түртііп, түртііп тұр. Бұл не бәле?!

Тамырын күрекпен отайын десем, қауынның тамыры қоса кетеді.

Түбіріне тақап жұлсам, түйежантақтың тамырындай болып, боп-боз шұбалшындай шұбатылып, резіңкедей созылып кете береді, кете береді...

Бірақ мен арпалыстым. Отаудай-ақ отадым.

Қайта шығады. Тағы да жұламын.

Қайдағы бір зәрлі әсімдікпен арпалыстырып қойған Құдай!

Есіме түсті. Мектепте Досмырза директор өткен қыста тарихтан бір аңыз айтып беріп еді. Ертеде-ертеде, Грекия деген елде, Зевс құдайдың қаһарына ұшыраған Сизиф дейтін сорлы, дәу тасты таудың етегінен басына қарай домалатады екен. Тасты таудың басына шығара берген кезде, тас қайтадан етекке қарай қаша жөнеледі екен. Қайтадан шынға қарай итереді, қайтадан... Қайтадан. Қайтадан. Қайтадан! Атасына нәлет! Сизиф сорлы Зевстің бұйрығымен сол тасты әлі домалатып жүрген кәрінеді.

Сизиф сол дәу тасты таудың басына шығарып, әбден нықтап орнықтырып, енді қайтадан еңіске қарай домалап кетпестей етіп бекітіп, «уһ» деп демін алған сәтте заман түзелмек.

Заман бұзылған ғой. Бұзылған. Әйтпесе, Сизифті аяса қайтеді? Аяныш деген қайда, атасына нәлет! Аяныштың жоқтығынан дүние бұзылмақ. Адамдар азбақ. Табиғат тозбақ.

Зәрлі сұңғыла тамырын мен суырып болған күні қауын да піспек. Піскен қауынды Мырзагелді екеуміз қаладағы Атшабардың базарына апарып сатып, байимыз, атасына нәлет! Біз де байимыз. Тапқан ақшаға ең алдымен Айшаны киіндірем. Масатыдай жасыл кәйлек, аппақ шәйі орамал, әміркен кебіс-мәсі алып беремін. Үстіміздегі қомыт кәйлекті лақтырамыз. Бар жоқшылық, жаманшылық осымен кет деп отқа жағамыз. Қарындасым мен інімді де мұнтаздай киіндіріп қоямын. Нәметқұл кәкем бізді кәшіріп елге барғанда, басқаны былай қойып, Тасбеттің әзі мені танымай қалады. Шырыштай болып киінемін. Басыма Едігенің кепкесіндей жап-жаңа, сегіз қырлы, түрлі-түсті кепкені қисайтыңқырап киіп аламын. Аяғымда сықырлауық әміркен етік болады.

Тасбеттің алдынан олай бір өтіп, былай бір өтіп, етігімнің ұлтанын әдейілеп сықыр-сықыр, шик-шиқ еткіземін.

Шұбар мұғалім апайдың тәмпіш мұрын тәлпіш қызы да мені танымай... жоқ, танып:

– Ой, Барсха - а - ан! Қалай өзгеріп кеткенсің! – деп алақандарын сарт еткізіп, иегін таянып, сұқтана қарап тұрып қалады. Егер болса... Кәшіп кеткен шығар.

Солай, Барсхан.

Таңның атысы, күннің батысы сұңғыламен соғысамын. Осы бірсыдырғы сұрапыл соғыстан басым айналады. Сірә, күл түстес сұңғыла улы шығар. Бұл соғыс әмірі бітпейтіндей кәрінеді. Тәңір, тағдыр қанша ғұмыр береді, соның бәрі осы сұңғыла соғыспен өтетіндей болады. Торығамын. Сәйте тұра, қайтадан сүліктей сүлесок, сұрықсыз тамырды жұла беремін. Жұла беремін.

Бұл не? Жазмыш па?

Сәйте-сәйте, ара-тұра, қауынның кейбір қарны томпайып, пісігі де білінейін деп қалды. Кәдімгідей қош иісі бар. Түгі түсе бастады. Бұл енді сұңғыладан сау қалғандары. Ал сұңғыла сорып қойғандары баяғы бала күнімде, Таласбай бұлақтың әуітінде әзім тепкен жыланның шала жұтқан кәкқасқа бақасындай сәлсіз. Бозарып жатады. Реңсіз. Тумай жатып қартайған ауру баладай. Беті әжім-әжім. Құрысқан. Сұңғыла шәп әлі де есіріп тұр. Кеше жұлып тастағаным бүгін қайтадан сұр жыландай басын қақшитып

тұрады. Біртүрлі кектеніп алдым. Қаным қараяды. Жау кәргендей жұлқына жұламын. Еңкейе-еңкейе белім талады.

Анда-санда белімді жазып, жан-жаққа қараймын. Нар қамыс түскиіздей тұтасып тұрады. Шеңгел гүлін тәгіп, қауашақ шығарып қалыпты. Шеңгел екеш шеңгел де тұқымын қамдайды. Осы қауашақ піскенде іші дөнге толады. Сонда сәл жел сокса, шеңгел қауашақтары кішкентай жез қоңырау сияқты сыңғырлайды. Бірақ біртүрлі мұңды сыңғыр. Шарасыздың, әлде Сизифтің мұңы сияқты.

Сизиф менің кәкем ғой. Туысқанбыз. Ол тау басына түйедей тас домалатады. Өмір-бақи, дүние-дүние боп қанша тұрады, сонша домалатады.

Мен, Сизифтің туысқаны, ғұмыр бойы таусылмайтын сұп-сұр, күлбет сұңғыланы жұла беремін, жұла беремін.

Екеуміз де қаһарға ұшырағанбыз.

А, бәлкім, сол Сизиф мен әзім шығармын. Алыстағы ертегілер елі Грекиядан адасып келген шығармын.

Бірақ Сизиф тауға тас домалатқанда ұдайы кәзін аспанға қадайтын... Кәкке...

Ал мен болсам үнемі жерге қараймын. Кәзімді жерге, топыраққа, күлбет жалмауызға қадаймын. Белім де содан бүкшініңкіреп барады. Соны жазып алу үшін, анда-санда бой жазу үшін сіресіп түрегелемін. Сонда бір сот аспанға да кәзім түседі. Боз топырақтан құрғаған кәзім сонда шайдай ашылып, аспанның кәгіне суарылып, қайралып, өткірленіп қалады.

Сонда деймін-ау, өмірі аспанды кәре алмайтын, кәруге мойыны бұрылмайтын шошқа қайтіп күн кәреді?

Аспанға телміріп қарап-қарап, түк кәрінбеген соң жан-жаққа кәз саламын.

Серейіп біреу келе жатыр. Селк ете түстім. Мен екі аяқты адам кәрмегелі қашан. Кісікіік болып бара жатсам керек...

Өлгі адам серейгеннен серейіп, таяп келеді. Маған одырайып біраз қарап қалды. Содан соң қауындыққа кәз салды. Қайта маған бұрылып:

– Неге сәлем бермейсің? – деді.

– Танымай тұрмын.

– Танымасын – сыйламас.

Әрине, менікі әдепсіздеу болды. Әп-әжептәуір киінген кісі екен. Сірә, мұғалім шығар. Құдайдың ыстық күнінде галстук тағып алыпты. Ішім қылып ете қалды. Бұл Молотов мектебіне жаңадан келген мұғалім болды ғой. Әлде директор ма екен. Досмырза қартаң кісі. Кемпірі Зұбаржат:

– И - и, қалаға китәргә кирәк, – деп отырушы еді. Кәшіп кеткен болар. Зибаны «пәдүрішкәм» деп еді. «Пәдүрішкәсі» Әулиеатаға кетіп қалған соң, о да кәшкен ғой. Мына кісі біреу-міреуден естіген шығар: «Анау айдалада бір жабайы бала бар. Мектептен қашып кеткен», – деген-ау. Содан мені іздеп келген ғой. Мектепке қайтармақшы ма? Жақында оқу басталады.

– Қалай, қауының пісейін деді ме?

– Жоқ әлі.

Жасырдым. Әйтпесе, ішінара сарғайып қалғандары бар. Оларды түйежапырақпен жауып қоямын.

Мырзагелді сияқты махорка емес, папирос шекті. Махоркадан гәрі иісі жұғымдылау. Отырып-отырып:

– Осы сен Зибаның інісің бе? – деді.

– Иә, – дедім жұлып алғандай? Зибаны біледі екен. Біртүрлі сүйкімді кәрініп кетті әлгі кісі.

– Зибаны қайдан білесіз?

– Ертеден білемін. Қаракемерде тұрған. Ой, шіркін жалған-ай, әйел біткеннің ажарлысы еді.

Мұңайған, сағынған сияқты.

Ішіме мұз қатқандай тұлабойым бірте-бірте суынып бара жатты. «Ажарлысы еді» дегені несі?

– Әпкеңнің Құдай иманын берсін.

Қарақұрт шаққандай ыршып түстім. Қалшиып тұрып-тұрып, кеудемнен жаным шығып бара жатқандай шыңғырып жіберіппін.

– Не боп қалды? – деп ана кісі де орнынан атып түрегелді. Мені, сірә, ұстама ауруы бар деп ойлады ма, қос қолымнан қарыстыра ұстап алды. Түсім адам шошырлық, әлемтапырық болса керек:

– Су, су қайда? – деп мені арыққа қарай сүйрей жәнелді. Енді қарсыласа алмадым. Әнбойым былқ-сылқ. Былқ-сылқ етіп, буыным ұстамай, тізем бүгіліп, бетімді шеңгел тіліп, суға да жеттім. Бетіме су бүркіп, басымды арыққа батырып-батырып алды.

Су-су болып, дел-сал халде отырмын. Әлсіреп:

– Қа - ша - ан? Қа - л - ай? – дедім білем.

– Ойбу, байғұс бала, сен білмеуші ме едің? Кешір, айналайын. Біледі екен деп едім. Апырай ә, қашан - а - ан, осы шеңгел гүлдегенде ғой деймін. Мырзагелді саған айтқан жоқ па?

Жай ғана басымды шайқадым. Мойнымда буын жоқ. Өзінен-өзі шайқала береді. Кәзімнен жылжып, жып-жылы жас аққан сияқты. Мен жыламаған сияқты едім ғой. Ыстық жас өзінен-өзі жылжып ағады. Сұртпедім. Өзегім әртеніп, соның жалыны кәзімнен шығып жатқандай. Мен жылаған жоқпын. Тек ішім әртеніп жатыр. Өрте - ені - і - іп...

– Қой, бекем бол, жігітсің ғой.

Жаңа көргендей бетіне бағжия қарадым. Жалын атқан, жас аққан кәз жаман шығар, әлгі кісі тайсалыңқырап, шегіншектеп кетті.

– Сен мені танымайсың ғой. Мына Қаракерменденмін. Естіген шығарсың, әпкең айтқан шығар, менің атым Кәрібоз. Кәрібоз менің атым. Зибаның жездесімін. Мен де мұғалім...

Иә, Зибә айтып отыратын. Айты - е - еп отыратын. Қыршынды батыр Байтанадағы Шотай апаның қызын алған деп отыратын.

Зибә сәйлейтін. Енді сәйлемейді. Енді оның періштенің даусындай мақпал үнін естімеймін. Өн салатын. «Ғашық жар» деген ән. «Ғашық жар, ғашықта болған құрбыңды амалда да қасыңа ал...»

Жетті арманына. Ғашығымен құшақтасты. Ғашығы қасына алды. Бәріміздің ғашығымыз – Қара Жер. Сол, сол ғана мәңгілікке құшақтайтын. Басқа құшақтың бәрі ажырасады. Бәрі баянсыз, атасына нәлет!

Бәлкім, тағы бір баянды бар болса, ол – Аспан. Аспан – жанның ұясы. Зибаның жаны көрінбес пе екен деп жас аққан кәзіммен аспанға қарадым. Кәзім жастан бұлдыраған шығар, Зибаның жаны көрінбейді. Түңіліп, тас түйіліп, әлгі кісіге де қарамастан, қауындыққа кіріп, сұңғыланы жұла бердім, жұла бердім...

– Жарайды, хош! – деген дауысты есіттім. Бұрылмадым. Бұрылуға мұрша жоқ. Мен сол сәтке әзімнің Сизиф екенімді ұмытып кетсем керек.

Сизиф екенінді ұмытпа, Барсхан! Сұңғыламен жұлыса бер. Әлдекім келді-кетті. Жұмысыңа кедергі болмақшы. Сәл алаң қалсаң сұңғыла көбейіп кетеді. Алан болма!

Қызарып күн батты.

Тағы да бір күн өтті. Өтті - і - і.